

АРМІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ НАПЕРЕДОДНІ ТА НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ПОЛЬСЬКО-РОСІЙСЬКОЇ ВІЙНИ (ГРУДЕНЬ 1919 – ТРАВЕНЬ 1920 рр.)

© Рудь М.С., 2006

Досліджено становлення Армії Української Народної Республіки на останньому етапі національно-визвольних змагань українського народу. Висвітлено процес реформування Збройних сил УНР напередодні та на початковому етапі польсько-російської війни 1920 року, показано роль військово-політичного керівництва держави у створенні та розбудові національних військових формувань.

The formation of the Army of the People’s Republic of Ukraine at the last phase of national-liberation struggle of Ukrainian nation is studied. The work shows the process of reforming of the Armed Forces of the People’s Republic of Ukraine before and during the first stage of the Polish – Soviet War of 1920, demonstrates the role of the military – political leaders of the country in the formation and building up the national military forces.

Актуальність та постановка проблеми. Визвольні змагання 1917–1920 рр. вперше за багато років дали можливість українському народові відродити свою державу, яка вже ніколи не зникла з політичної карти світу. Особливе значення для новоствореної Української держави мали і мають її взаємовідносини з Росією і Польщею. Адже протягом тривалого історичного періоду долі українського, польського і російського народів найтісніше перепліталися. Польща першою серед зарубіжних країн у грудні 1991 р. визнала незалежну Україну. Сучасна польська національна держава, яка прийшла на зміну історичній Польщі, є для України чинником конструктивним. Україна і Польща на сьогодні вже мають певний досвід, як відкидати взаємну неприязнь, знаходити спільні інтереси. Меморіали і могили, як зазначають українські дослідники, можуть не тільки роз’єднувати, але й об’єднувати, вшановуючи пам’ять про синів українського і польського народів, які загинули в боротьбі за їх свободу у війні з більшовиками в 1920 р. [3, с. 11].

Ступінь вивчення проблеми. Із здобуттям незалежності України значний інтерес для вітчизняних науковців становить військово-політична історія Української Народної Республіки періоду національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Проте ще й сьогодні відчувається брак наукових праць, які б висвітлювали проблеми вітчизняної військової історії наприкінці існування УНР. Значною мірою це стосується дослідження проблеми участі УНР в польсько-радянській війні 1920 р., взагалі, та тогочасного військового будівництва, зокрема. Незважаючи на наявність праць, які присвячувалися Армії УНР того періоду, а також перебуванню українських вояків у польських таборах для інтернованих, ця проблема потребує подальшого вивчення.

Необхідно зазначити й те, що раніше основною перешкодою на шляху висвітлення цієї проблеми була атмосфера тотального контролю з боку влади і доведена до абсурду цензура наукових досліджень радянських істориків. Чимало причин впливало на те, що досліджувана проблема не тільки у вітчизняній, але і польській історіографії вивчена далеко не повністю. Дослідження проблеми під час перебування України у складі колишнього Радянського Союзу, вважалося компартійним керівництвом останнього шкідливим для тоталітарного режиму. Тому під час дослідження військової історії доби УНР ще й досі залишається чимало “білих плям”, що й визначає недостатній ступінь вивчення проблеми. Крім того, в умовах СРСР панувала офіційна

думка, що Україні не властиві національно-зовнішньополітичні інтереси, бо вони успішно та безкорисливо захищалися Москвою. Це призвело до того, що самотня історія українського народу фактично розчинялася у загальних подіях життя СРСР. Науковому, об'єктивному дослідженню проблеми суперечив механістичний поділ істориків на марксистських, – значить, „прогресивних”, та немарксистських – „фальсифікаторів” історії.

До вивчення проблеми військової політики УНР в контексті українсько-польських відносин зверталось чимало вітчизняних та польських авторів. Вони опублікували цілу низку праць, серед яких найпомітнішими є дослідження Б. Гудя, В. Голубка, В. Вериги, С. Кульчицького, О. Реєнта, О. Рубльова, І. Срібняка, М. Гетьманчука, В. Савченка, Ю. Сливки, М. Литвина, О. Колянчука, З. Карпуся, Л. Вищеського, Я. Бруського, А. Чубінського та ін. [9].

Вищеназвані історіографічні та доступні тепер архівні джерела дають можливість повніше висвітлити проблему відродження та реформування Армії УНР напередодні та на початку польсько-радянської війни 1920 року.

Спираючись на дослідження вітчизняних та зарубіжних авторів, архівні документи, спогади сучасників та мемуари тих подій, автор поставив собі за мету дослідити процес відродження Армії УНР в Польщі на початку 1920 р. та її участь у спільних українсько-польських бойових діях проти Червоної армії на початку польсько-радянської війни. Цим самим автор не тільки відтворює одну із маловідомих сторінок боротьби УНР за українську державність, але й глибше висвітлює особливості військової політики УНР на завершальному етапі національно-визвольних змагань.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на кризову ситуацію, в якій опинилася УНР наприкінці 1919 р., її військово-політичне керівництво не полишало надії відновити державність УНР на втрачених етнічних територіях за допомогою зброї. Тому воно приділяло велику увагу власним військовим формуванням.

Так, наприкінці вересня 1919 р., коли війська А. Денікіна розпочали наступ на район розташування Української Армії, уряди УНР та ЗУНР фактично оголосили йому війну. С. Петлюра видав наказ Головної команди військ УНР про мобілізацію українського населення у зв'язку із нападом білих військ. В ньому проголошувалось, що: „... весь народ Український має стати до зброї на захист своєї Батьківщини, на захист свого добробуту, на захист землі і Волі...” [8, с. 259].

Перебіг бойових дій у війні з Добровольчою армією генерала А. Денікіна, озброєною й спорядженою державами Антанти, нестача у військах УНР зброї та амуніції, епідемія тифу, змусили військово-політичне керівництво ЗУНР розпочати переговори щодо перемир'я. Начальний Комендант Української Галицької Армії генерал О. Микитка і Начальник штабу, генерал Г. Ціріц, за дорученням Диктатора ЗУНР Є. Петрушевича розпочали 17 листопада 1919 р. переговори з командуванням Добровольчої армії в Одесі. Сторони уклали договір, на основі якого УГА разом з тилловими установами і складами перейшла на бік генерала А. Денікіна [33, с. 244–246]. У результаті Армія УНР залишилася наодинці у боротьбі з Добровольчою армією та військами більшовицької Росії. Ще до завершення переговорів в Одесі, 12 листопада 1919 р. С. Петлюра здійснив поїздку на фронт до Нової Ушиці для ознайомлення із ситуацією. На нараді із військовим керівництвом армії він запропонував план, суть якого полягала в тому, щоб провести реорганізацію армії та забезпечити їй перепочинок. Для цього, щоб відвернути небезпеку наступу польських військ, пропонувалося передати полякам міста Проскурів та Шепетівку. Основну частину Армії УНР планувалося зосередити в районі Старокостянтінова [21, с. 9].

Наприкінці листопада 1919 р. уряд УНР, зібравши залишки своїх військових формувань, 7 грудня відправив їх у тил більшовицької та денікінської армій, щоб продовжувати боротьбу з ними, але вже партизанськими методами. Напередодні походу Армію було поділено на чотири збірні групи: 1) Запорізька група або Запорізький корпус з усіма частинами, що до нього раніше входили, за винятком Гайдамацької бригади Волоха; 2) Київська група, що складалася з 5-ї та 12-ї Селянських дивізій, полку Морської піхоти, частин Залізничної дивізії та Корпусу Січових стрільців; 3) Волинська група, що складалася: з 1-го збірного пішого полку, до складу якого увійшли й рештки Північної дивізії, 2-го збірного пішого полку з решток 2-ї дивізії (козаки “Запорізької

Січі”), 4-го полку Сірожупанників, 2-го кінного полку ім. Залізняка, кінного полку ім. Гетьмана Мазепи та Волинської гарматної бригади, що утворилася з решток гарматних частин згаданих вище трьох дивізій; 4) 3-тя Стрілецька дивізія або група, до складу якої увійшли частини тієї ж 3-ї Стрілецької дивізії та Спільної юнацької школи. За приблизними підрахунками Українська Армія, що готувалась до Зимового походу, нараховувала близько 10 000 осіб (2000 шабель і багнетів) при 12 гарматах, близько 75 % загальної кількості війська становили штаби, нестройові військові підрозділи, обози і транспорти хворих. Зважаючи на це, потрібно відзначити, що лише частина військових формувань УНР була спроможна вести бойові дії. Чисельність боєздатних військових підрозділів становила близько 2000 вояків [7, с. 17].

Ті військові частини, які не брали участі у Зимовому поході, залишилися в Кам’янець-Подільську, тимчасовій столиці УНР. Варто відзначити й те, що 17 листопада 1919 р. частина урядових установ УНР, штаби і війська залишили Кам’янець-Подільський. На прохання уряду Директорії, для охорони більшості державних установ і військового майна, до міста увійшли військові частини польських легіонерів. Близько 8 тис. вояків-українців (з числа тих, хто залишався) були поляками роззброєні і розсосереджені у таборах. Лише невелика частина українських військових залишалася в районі Кам’янець-Подільського, але вони були істотно обмежені у пересуванні та правах. Внаслідок цього більшість вояків Корпусу Січових Стрільців полковника Є. Конавальця склала зброю і відмовилася брати участь у веденні партизанських дій. Всі вони були заарештовані й відправлені до таборів полонених у Луцьку, Ланцуті та до львівських в’язниць [11, с. 82; 13, с. 8]. Про катастрофічний стан тогочасної Армії УНР засвідчував меморандум Центрального комітету Української народної республіканської партії, який було надіслано Головному отаману 13 грудня 1919 року: “Мусимо констатувати, що війська у нас немає: воно почасти перейшло до Денікіна, почасти – до більшовиків, почасти – до повстанців, почасти – до поляків” [9, с. 94].

В цих умовах Український уряд вирішив надіслати до Польщі дипломатичну місію, яка повинна була врегулювати широкий спектр політичних, торговельних і військових проблем. Головне її завдання полягало в тому, щоб домогтися офіційного визнання УНР Польщею. До складу дипломатичної місії увійшли представники УНР та ЗУНР, а головою її був призначений міністр закордонних справ УНР А. Лівіцький. 2 грудня 1919 р. на п’ятому спільному засіданні двосторонніх переговорів українські дипломати оголосили Декларацію, в якій українсько-польський кордон мав встановлюватися по р. Збруч, закріплюючи тим самим відмову Уряду УНР від суверенних прав на Східну Галичину і Західну Волинь. Разом з цим відзначалося, що: „...Уряд Української Народної Республіки від Уряду Речі Посполитої Польської жадає: признання Української Народної Республіки незалежною Українською Державою..., допомоги Українській Народній Республіці в її боротьбі з ворогом зброєю, набоями, амуніцією, військовим одягом і взагалі військовим майном у розмірах, які будуть визначені окремою угодою Українського і Польського урядів...” [31, ф. 3696, оп. 2, спр. 275, арк. 22–25]. Керуючий справами східного департаменту польського Міністерства закордонних справ прийняв Декларацію і, після ознайомлення з нею, назвав це рішення “кроком подальшого просування справи з українського боку” і заявив: „У відповідь на цю Декларацію хочу зазначити, що ... вже тепер можемо себе вважати союзниками у Східній Європі” [31, арк. 24–25].

Незважаючи на те, що Декларація від 2 грудня 1919 р. викликала незадоволення і протести як лівих, так і правих українських політичних сил, що становили опозицію до Уряду УНР і звинувачували дипломатичну місію у зраді національних інтересів, вона дала, хоча й незначні, але певні позитивні результати. Спираючись на неї, Український уряд вже мав змогу домовитися про місце для відходу частини війська УНР на територію, зайняту польськими військами, а також про евакуацію урядових установ, на базу, на якій мало розпочатися нове відродження Армії УНР. У цей самий день було отримано згоду Ю. Пілсудського.

Вже 20 лютого 1920 р. на засіданні Уряду УНР було розглянуто ґрунтовнішу концепцію відродження та реформування армії. За задумом військового керівництва УНР, планувалося посилити вогневу могутність окремих частин, підвищити їх рівень мобільності і маневреності. Вищим військовим об’єднанням мала стати дивізія, яка за рахунок мобілізаційних ресурсів могла розгорнутися у тридивізійний корпус. Дивізія за своїм штатом повинна була складатися з трьох бригад піхоти, одного

кінного полку з кінно-артилерійською батареєю, артилерійської бригади з важким гарматним полком та тилових служб і частин забезпечення. Для поповнення військових частин людськими ресурсами було заплановане формування запасних бригад [29, ф. 1078, оп. 2, спр. 124, арк. 1].

У часи Першої світової війни Німеччина і Австро-Угорщина розташували на території Польщі табори для полонених вояків армій різних європейських країн. Під час польсько-української війни в Галичині у таборах Польщі перебували військовополонені Української Галицької Армії, а також близько ста тисяч „превентивно” інтернованого українського цивільного населення Галичини і Волині. Після проголошення у Києві 22 січня 1919 р. Акта злуки УНР і ЗУНР різко загострилися польсько-українські стосунки, що згодом переросли у повномасштабну війну між Польщею та УНР в січні – червні 1919 р. Одним із наслідків цієї війни стало оточення та обеззброєння „Сірої” дивізії Армії УНР, вояків якої було розміщено в таборах для військовополонених. 16 червня 1919 р. українська сторона пішла на підписання у Львові перемир'я з Польщею, що дало можливість припинити військові дії між двома арміями.

Особлива роль в табірній системі Польщі досліджуваного періоду відводилася трьом перемишльським таборам – у Бакончицях, Засянні і Пикуличах, а також таборі в Ланцуті. На початку листопада 1919 р. у таборах Польщі перебувало 29327 осіб, зокрема 13935 полонених вояків УГА, 2088 вояків Армії УНР і 6208 інтернованих українців. У грудні 1919 р. в Пикуличах і Ланцуті знаходилася частина формувань Армії УНР, які не взяли участі в Зимовому поході. Згідно з спеціальною інструкцією Міністерства військових справ Польщі, їх трактували не як полонених чи інтернованих, а як „добровольців чужої державної належності” і відповідно вони мали спеціальний побутовий статус [13, с. 116].

Українське військово-політичне керівництво добре розуміло, що вишколені і загартовані вояки вкрай необхідні Армії України. Тому вже 9 серпня 1919 р. у своєму листі до Голови Польської держави Ю. Пілсудського С. Петлюра висловив сподівання, „...що повернення на Україну перебуваючих у Польщі наших полонених, відповідно озброєних, було б першим кроком до слідуєчих дружніх актів польського та українського народів” [16, с. 358]. На його думку, висловлену ним 28 січня 1920 р., країни Антанти (насамперед Франція) повинні допомагати Україні у відновленні та розбудові збройних сил. Конкретним проявом цього стало б формування регулярних частин з військовополонених українців, які перебувають у Німеччині та Італії... Місцем для формування цих військових з'єднань, вважав С. Петлюра, мала б стати територія Польщі і Румунії, де „...при допомозі Антанти повинно бути проведено озброєння і оглядення всіх зорганізованих частин...” [16, с. 365].

Ухвала української Декларації від 2 грудня 1919 р., хоча й повільно і не повністю, але почала давати свої результати. С. Петлюра в своєму листі до Голови дипломатичної місії УНР в Румунії від 25 лютого 1920 р. повідомляє: “Відношення уряду польського до справи наших формувань значно змінилися на краще. 21 лютого відбулось спільне засідання представників нашої військової секції з представниками військового міністерства польського. Поляки дають згоду на формування двох дивізій. Всіх полонених з Ланцута перевозиться до Берестя (Бресту), де може розташуватися більше людей. Для формування поляки дають все. Вже стали краще годувати, прислали одержу (повні комплекти) на 3000 чоловік. Я змагаюсь прискорити формування, щоб бути готовим до весни. Висилаю людей – кур'єрів до Німеччини, щоб перевести звідти частину наших полонених (більш свідомих з національного боку) до Берестя. Беру до Берестя так само і частину наших старшин з Кам'янця для збільшення старшинського складу формуємих частин... До Омеляновича-Павленка виїхав Мазепа з тим, або намітити пересування того війська, що з Омеляновичем-Павленком, до майбутнього району нашого стратегічного розгортання... Ол. Шаповал приступив до формування бригади в Кам'янцю та околицях Нової Ушиці. Допомогу зброєю і іншим майном дають поляки. Ця бригада чи частина має потім пересунутись в напрямку – Могилів-Подільський. При першій можливості для поповнення та розгортання бригади зроблено буде мобілізацію” [16, с. 188–189].

Головний отаман С. Петлюра домігся також переведення частини десятитисячної групи військовополонених українців Німеччини. Основним місцем їх вишколу мав стати табір у Ланцуті, але з огляду на епідемію тифу для її дислокації було вибрано табір у Бересті. Варто відзначити й те,

що відповідно до розпорядження Ю. Пілсудського, в кінці лютого 1920 р. було розпочато передислокацію особового складу колишньої 1-ї дивізії до Берестя, який було визнано основною базою формування відділів Армії УНР.

Військове міністерство Польщі ще на початку лютого 1920 р. створило спеціальну установу (т. зв. „Відділ військового міністерства в українських справах”) на чолі з капітаном Ю. Ульріхом, безпосереднім завданням якої стали питання організації, озброєння, обмундирування та вишколу українських відділів, які формувалися на території Польщі. У II відділі Генерального штабу Війська Польського справами української армії займався капітан В. Чарноцькі. До квітня 1920 р. обов’язки офіцера-зв’язківця при Головному Управлінні Війська Польського виконував генерал О. Отецькі [35, С. 274]. Формуванням нових військових з’єднань Армії УНР з боку Директорії займалася відряджена до Польщі військово-дипломатична місія на чолі з генерал-поручником В. Зелінським [30, ф. 3696, оп. 2, спр. 280, арк. 27–34].

Українські відділи, що формувалися в Польщі, отримували від польської сторони зброю та військову амуніцію з числа військових трофеїв колишньої російської армії. Водночас було врегульовано питання про фінансове утримання старшин створюваних військових формувань, які, починаючи з 10 лютого 1920 р., мали забезпечуватися на рівні офіцерів Війська Польського. За даними Головного командування польської армії, тільки за один місяць (від 10 лютого до 10 березня 1920 р.) Військове міністерство Польщі асигнувало 18 млн. польських марок на покриття видатків, пов’язаних з організацією українського війська та утриманням його особового складу [11, с. 84].

Процес відродження Армії УНР відбувався згідно з спеціальною таємною інструкцією українського Військового міністерства до уряду, яка була затверджена Головним отаманом військ УНР С. Петлюрою 25 лютого 1920 р. В інструкції особливо підкреслювалося, що формування українських відділів належало проводити у цілковитій злагоді з організаційним устроєм усієї Армії УНР, відповідно до плану, розробленого Військовим міністерством. Наголошувалося також на тому, що „одноманітність і одноцільність устрою є обов’язковим в усіх відношеннях”. Вказувалося, що “слід керуватися статутами: муштровим, дисциплінарним і внутрішньої служби, а також інструкціями і законами в УНР... Всі військові формування у своїй головній масі мають складатися як із козаків, так і старшин української національності. Чужинцями можна укомплектовувати спеціальні технічні або другорядні частини і відділи. Головним джерелом поповнення передбачається українськими полоненими Німеччини й Італії” [23, с. 104].

На початку березня 1920 р. у Бересті було зосереджено штаб 1-ї дивізії на чолі з підполковником В. Змієнком та її перші сотні. Там же було започатковано формування 6-ї запасної бригади Армії УНР. Згодом туди також направляли українських вояків з Луцька, Рівного і Старокостянтинова. У березні 1920 р. вона була поповнена двома сотнями українців, які перед тим служили у військових формуваннях генерала С. Булак-Балаховича (генерал-майора, учасника Першої світової війни, котрий восени 1919 р. перебував на службі у Польщі). До складу 1-ї дивізії входили полонені та інтерновані вояки, а також добровольці із околиць Кам’янець-Подільського. Формування 1-ї стрілецької дивізії згідно з наказом Головної команди армії УНР від 8 лютого 1920 р. № 1 було покладено на підполковника Генерального штабу М. Безручка. Начальником штабу дивізії став підполковник Генерального штабу В. Змієнко. Спочатку було сформовано 1-шу бригаду дивізії на чолі із сотником Р. Сушком. 21 березня 1920 р. 1-шу дивізію було перейменовано в 6-ту Січову дивізію, а її командир і Начальник штабу отримали військове звання полковників Генерального штабу Армії УНР [24, с. 2; 17, с. 44].

На 5 квітня 1920 р. 6-та дивізія складалася із штабу, старшинської сотні, 1-ї та 2-ї бригад, артилерійського полку, технічної та кінної сотень. У цей час вона налічувала 469 старшин і 1768 козаків [23, с. 118]. Починаючи з 22 квітня 1920 р., вона була підпорядкована 3-й армії Війська Польського і отримала наказ передислокуватися до лінії фронту [35, с. 273]. Вже 25 квітня, тобто на початку бойових дій, дивізія складалася з двох піхотних бригад – 15-ї і 16-ї, артилерійського полку, саперної сотні, кінного дивізіону і служб забезпечення. У цей час вона налічувала: 239 старшин, 1886 козаків, 346 коней, 4 гармати, 36 кулеметів [24, с. 2]. Зменшення майже на половину чисельності старшин було обумовлено тим, що певну частину командного складу дивізії спрямовували на створення нових формувань Армії УНР.

Місто Кам'янець-Подільський, який контролювала польська сторона, залишалося по суті нейтральним. Навколо нього розташувалися чотири ворогуючі армії: польська, більшовицька, денікінська і румунська. У місті на напівлегальному становищі залишався також український 1-й піхотний Рекрутський полк, який очолював П. Шандрук. Згідно з наказом № 3 Головної команди Армії УНР від 11 лютого 1920 р. у Кам'янці-Подільському почалося формування 4-ї стрілецької та 2-ї запасної бригади. Формування 4-ї бригади Армії УНР було покладено на полковника О. Шаповала, а для її поповнення використовувався особовий склад 1-го піхотного Рекрутського полку [35, с. 274; 24, с. 2].

Варто відзначити, що під час спільного походу Армії УНР і УГА на Київ – Одесу влітку 1919 року, до складу так званої Східної армійської групи входило угруповання полковника О. Удовиченка (3-тя і 9-та дивізії, 11-та Галицька бригада). Завданням армійської групи був наступ у напрямі Бірзуля (Котовськ) – Роздільна – Одеса. Бої на Одеському напрямку тривали до 30 серпня 1919 р. Після тривалих переможних боїв із 45-ю і 47-ю більшовицькими дивізіями група полковника О. Удовиченка звільнила шлях на Одесу, але звідти, слідом за Червоною армією, наступало військо генерала А. Денікіна. Українці опинилися між трьома вогнями: Червоною армією, добровольчою армією А. Денікіна та Польською армією, зазнали великих втрат і втратили боєздатність [19, с. 136–146], 26 грудня 1919 року у важкому бою основна частина групи полковника О. Удовиченка була знищена, залишилося лише близько 200 старшин та козаків [34, с. 137, 139].

Наприкінці 1919 – початку 1920 р. в Ямпільському і Могилів-Подільському повітах, тобто у ворожому тилу, оперували невеликі напівпартизанські відділи. У лютому 1920 р. до Могилів-Подільського прибув полковник О. Удовиченко, його, хворого, денікінці доправили до Одеси. Протягом тижня він об'єднав напівпартизанські відділи і залишки війська, яке наступало на Одесу, в Окрему стрілецьку бригаду, яка налічувала майже 1500 багнетів [22, с. 152]. Під натиском російських військ бригада з боями відійшла на лінію польського фронту, зайняла ділянку на південь від 18-ї Польської дивізії. У районі розташування полковник О. Удовиченко поповнив бригаду добровольцями з місцевих мешканців і тих українців, котрі були насильно мобілізовані денікінцями і в складі загону генерала М. Бредова підійшли до фронту в районі м. Нової Ушиці. Крім українців, в цьому загоні були донські й кубанські козаки, які вступали до бригади цілими відділами. На початку березня 1920 р. бригада складалася з таких відділів: 1-го піхотного полку, Окремого Галицького куреня, 4-ї Галицької бригади, Донського кінного полку, Кінного відділу полковника Є. Білецького, кінного відділу полковника В. Смаглія, кінної сотні кубанців сотника О. Юшкевича, артилерійського дивізіону, інженерної сотні. Наказом військового міністра УНР № 119 від 20 березня 1920 р., 4-ту бригаду полковника О. Шаповала і Окрему стрілецьку бригаду було об'єднано та перейменовано в 2-гу Стрілецьку дивізію, яку очолив полковник О. Удовиченко. На 25 квітня 2-га Стрілецька дивізія складалася з двох стрілецьких бригад – 4-ї і 5-ї, артилерійської бригади, кінного полку, інженерного куреня та служб забезпечення. Вона налічувала 317 старшин, 1462 козаки, 407 коней, 7 гармат, 29 кулеметів [24, с. 3]. Наприкінці березня 1920 р. командував Дієвою Армією УНР, яка рейдувала у тилу ворога, надіслав відомості про її стан. На той час у її складі перебували: Запорізька дивізія, яка налічувала 5000 багнетів, Київська дивізія – 2500 багнетів піхоти, 240 кіннотників і 5-й кінний полк полковника Нельговського, Волинська дивізія – 1800 багнетів та 600 кіннотників [9, с. 258–259].

Архівні документи свідчать, що на весну 1920 р. припадають основні заходи щодо реорганізації Армії УНР, вони стосувалися: структури військ, рангово-посадової системи, вищого військового керівництва, військово-санітарної справи, системи військових статутів і судівництва та культурно-освітньої роботи. Так, наказом № 8 від 12 березня 1920 р. було введено нову рангову систему українського війська відповідно до посад [26, ф. 1075, оп. 1, спр. 63, арк. 14]. 26 березня відбулася нарада вищого військового керівництва Армії УНР, на якій розглянули структуру майбутньої армії і ухвалили рішення про створення Вищої Військової Ради [25, ф. 1075, оп. 2, спр. 145, арк. 109–111]. У наказі Головного отамана від 29 березня 1920 р. йшлося про утворення єдиної суцільної армійської структури „знизу до гори на єдиних національно-демократичних і регулярних засадах” і визначалося створення шести дивізій для негайного використання їх на фронті [28, ф. 1078,

оп. 4, спр. 3, арк. 1]. 17 квітня Головний отаман Армії УНР затвердив штати Військового міністерства, яке складалося із Генерального штабу та управлінь: законодавчого, загального, військово-морського, персонального складу, постачання, а також Головної військової прокуратури. Військове міністерство налічувало всього 133 особи [27, ф. 1075, оп. 2, спр. 34, арк. 11]. Проведені заходи сприяли відродженню та реформуванню Армії УНР, удосконалювали і підвищили боєздатність частин і підрозділів.

Внаслідок тривалих двосторонніх переговорів української дипломатичної місії і представників польського уряду 22 квітня 1920 р. у Варшаві було підписано політичну і торгово-економічну Конвенцію, а 24 квітня військові представники обох урядів підписали окрему військову Конвенцію. Укладені угоди між Польщею та УНР дістали загальну назву Варшавського договору. У 11-й статті військової Конвенції зазначалося, що: “На Польській території продовжується організація українських частин, як то мало місце у Берестю, аж до часу, коли така організація буде можлива на власній території”. Одночасно, відповідно до 12-ї статті вище військового керівництва Польщі зобов’язалося доставити для українських військ зброю, амуніцію, спорядження і одяг в кількості, потрібній для трьох дивізій, згідно з штатами, встановленими для польської дивізії зі всіма її санітарними і іншими тилowymi закладами [5, с. 58]. Процес формування українських частин на території Польщі мав тривати до перенесення військово-організаційних осередків на українські землі, причому кошти, потрібні для утримання українських частин, до того часу мали покриватися урядом УНР [11, с. 86].

Варто підкреслити, що незважаючи на проблеми з озброєнням власного війська, польський уряд за період з лютого по листопад 1920 р. передав Армії УНР 30 тис. гвинтівок, 298 кулеметів, 38 легких гармат, 6 гаубиць, 1 тис. револьверів, 40 тис. комплектів обмундирування, 29 тис. комплектів білизни, 2 тис. наметів і 17 легкових автомобілів. Ці дані не містять відомостей про озброєння та спорядження, яке передала українському війську 6-та Польська армія, якій воно оперативно підпорядковувалося під час війни [35, с. 274].

Потрібно відзначити, що процес реорганізації Армії УНР продовжувався і в умовах польсько-російської війни. Після проведення першочергових заходів реорганізації, Українська Армія складалася з 6 піхотних і однієї кавалерійської дивізії. Пізніше було створено Кулеметну дивізію, яка складалася з двох бригад. На початку формування дивізій передбачалося, що в майбутньому вони стануть базою для корпусів, які почнуть формуватися, у разі, якщо Польща надасть потрібну кількість зброї та військового спорядження. Дивізії Армії УНР організовувалися так, щоб їх можна було легко розгорнути в корпуси тридивізійного складу. Кожна з піхотних дивізій піхотинців поділялася на три бригади по три курені (роти) піхотинців в кожній. Крім того, до складу кожної дивізії входили артилерійська бригада, кінний та інженерний полки. В окрему кавалерійську дивізію входив пластунський курінь, 6 кавалерійських полків, кінно-гірський гарматний дивізіон, кінна технічна сотня та кінна сотня зв’язку. Були також спроби створити запасні частини для дивізій Армії УНР. У цей час почалося формування 6 запасних бригад, які склалися із шести піхотних куренів кожна, двох кавалерійських сотень та гарматних батарей. Крім того, створювався запасний інженерний полк з автоброньованими сотнями. До складу Армії УНР також входили 2–3 дивізіони броньованих потягів [33, с. 29–30]. Тривала також реорганізація апарату Військового міністерства уряду УНР, на чолі якого перебував генерал-хорунжий В. Мальський [22, с. 158].

25 квітня 1920 р. об’єднані військові сили Польщі та УНР перейшли в наступ проти Червоної армії. Плануючи похід на Київ, Ю. Пілсудський створив на Українському фронті істотну перевагу у військах: польська армія нараховувала 142 тис., а українська 15 тис. солдатів та офіцерів проти 16 тис. червоноармійців [19, с. 319; 30, с. 241]. У наступі на початковому етапі війни брали участь дві українські дивізії, які спочатку налічували 3800 вояків [20, с. 355]. На початку травня 1920 р. уряд УНР добився згоди Варшави на оголошення мобілізації в кількох повітах. Ця мобілізація дала змогу довести чисельність 3-ї і 6-ї Українських дивізій до 5000 вояків [22, с. 159].

Головний удар було завдано по 12-й Російській армії, яка захищала Київський напрям. Більшовицькі війська були розбиті і відступили за Дніпро. Шоста польська армія під командуванням генерала А. Івашкевича, у складі якої знаходилася 3-тя Українська дивізія під командуван-

ням О. Удовиченка, 27 квітня захопила Могилів [17, с. 439]. 6-та Українська дивізія під командуванням М. Безручка, нараховувала 239 старшин та 1886 підстаршин і вояків, наступала у складі 3-ї Польської армії генерала Е. Риз-Смігли [1, т. 2, с. 205]. Отже, українські війська у квітні 1920 р. становили заледве три відсотки порівняно з польськими (556 старшин, 3348 вояків, 11 гармат, 56 кулеметів).

6 травня із 3-ю Українською дивізією з'єдналися частини Армії УНР під командою генерала М. Омеляновича-Павленка, які повернулися із Зимового походу (6 тис. вояків, 14 гармат, 144 кулемети) [19, с. 323]. У районі Балти до військ М. Омеляновича-Павленка приєдналися 800 вояків-галичан із УГА та кілька сотень повстанців. Згодом українські війська перейшли на Поділля та здійснили нове реформування, наслідком якого стало створення 4 нових дивізій. На 15 травня Армія УНР вже налічувала 20 тис. вояків при 37 гарматах [19, с. 324].

Висновки. Отже, протягом 1919–1920 рр. перед військово-політичним керівництвом УНР постало нове завдання з відновлення могутності Української Армії. Протягом цього періоду воно здійснювало планомірні, виважені кроки щодо створення, розбудови та реформування Збройних сил держави. Документи і матеріали свідчать, що основні зусилля були спрямовані на відродження важливої інституції держави – Збройних сил. Внаслідок наполегливої праці з'явилася трансформована і удосконалена, національно-свідома та добре вишколена Армія УНР, яка прагнула відтворити державність незалежної України на етнічних землях.

1. Верига В. *Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.: У 2 т.* – Львів: Ін-т українознавства НАН України, 1998. – Т. 1. – 524 с., Т. 2. – 502 с. 2. Верига В. *Полковник Віктор Малець // Розбудова держави.* – 1996. – № 10. – С. 43–47. 3. Выщельский Л. *Варшава 1920 / Пер. с пол.* – М.: ООО “Издательство АСТ”; ООО “Издательство Астель”, 2004. – 283 с. 4. Гетьманчук М.П. *Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр.* – Львів: Світ, 1998. – 428 с. 5. Гудь Б., Голубко В. *Нелегка дорога до порозуміння: До питання генезису українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр.* – Львів: Українські технології, 1997. – 68 с. 6. Дмитрук В.Г. *Вони боролися за волю України (Нарис історії Сірожупанної дивізії): Монографія.* – Луцьк: Волин. обл. друкарня, 2004. – 286 с. 7. Доценко О. *Зимовий похід (6. XII.1919 – 6.V.1920).* – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 376 с. 8. Доценко О. *Літопис Української революції: Матеріали і документи до історії Української революції. Т. II. Кн. 4: 1917–1922 рр.* – Київ – Львів, 1923. – 364 с. 9. Доценко О. *Літопис Української революції: Матеріали і документи до історії Української революції. Т. II. Кн. 5: 1917–1923 рр.* – Львів, 1924. – 400 с. 10. Задунайський В.В. *Збройні сили УНР (1917–1920 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук.* – Донецьк, 1995. – 23 с.; Якимович Б. *Збройні сили України: Нарис історії.* – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, “Просвіта”, 1996. – 359 с.; Кучер В., Срібняк І. *Армія УНР – погляд крізь роки // Київ.* – 1997. – Ч. 1–2. – С. 126–131; Литвин С. *Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана.* – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. – 540 с.; Карпус З., Срібняк І. В. *Формування з'єднань Армії УНР у Польщі в 1920 р.; Grunberg K., Sprengel V. Trudne sosiedstwo. Stosunki polsko-ukrainski w X–XX wieku.* – Książka i Wiedza, 2005. – 832 s. 11. Карпус З., Срібняк І. В. *Формування з'єднань Армії УНР у Польщі в 1920 р. // Укр. іст. журн.* – 2000. – № 1. – С. 80–95. 12. Колянчук О. *Увічнення нескорених. Українські військові меморіали 20–30-х рр. XX ст. у Польщі.* – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 246 с. 13. Колянчук О. *Українці в таборах Перемішля (1918–1921 рр.) // Пам'ятки України: Історія та сучасність.* – 1995. – № 3. – С. 113–117. 14. Мазепа І. *Україна в огні і бурі революції.* – К.: Темпора, 2003. – 608 с. 15. Омелянович-Павленко М. *Спогади українського командарма.* – К.: Планета людей, 2002. – 459 с. 16. Петлюра Симон. *Статті, листи, документи / Українська вільна АН у США. Бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі.* – Нью-Йорк, 1979. – Т. II. – 627 с. 17. *Політична історія України. XX століття: У 6 т.* – К.: Генеза, 2003. – Т.2. – 488 с. 18. Рубльов О.С., Рент О.П. *Українські визвольні змагання 1917–1921 рр.* – К.: Альтернативи, 1999. – 320 с. 19. Савченко В.А. *Дванадцять воєн за Україну.* – Харків: Фоліо, 2005. – 415 с. 20. Савченко В.А. *Симон Петлюра.* – Харків: Фоліо, 2004. – 415 с. 21. Тютюнник Ю. *Зимовий похід 1919–1920 рр.: Політичний огляд з Документами в тексті і додатками.* – Нью-Йорк: Вид-во Чорторійських, 1966. – 100 с. 22. Удовиченко О.І. *Укра-*

їна у війні за державність. Історія організації і бойові дії Українських Збройних Сил 1917–1921. – К.: Україна, 1995. – 206 с. 23. Українська революція: Документи 1919–1921 рр. / Під ред. Т. Гунчака. – Нью-Йорк, 1984. – 478 с. 24. Українсько-московська війна 1920 року в документах. З передмовою і редакцією В. Сальського. Документи впорядкував ген. П. Шандрук. – Варшава, 1933. – 399 с. 25. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ), – ф. 1075, оп. 2, спр. 145, арк. 109–111. 26. ЦДАВОУ, ф. 1075, оп. 1, спр. 63, арк. 14. 27. ЦДАВОУ, ф. 1075, оп. 2, спр. 34, арк. 11. 28. ЦДАВОУ, ф. 1078, оп. 4, спр. 3, арк. 1. 29. ЦДАВОУ, ф. 1078, оп. 2, спр. 124, арк. 1. 30. ЦДАВОУ, ф. 3696, оп. 2, спр. 280, арк. 27, 33–34. 31. ЦДАВОУ, ф. 3696, оп. 2, спр. 275, арк. 22–25. 32. Шанковський Л. Українська Армія в боротьбі за державність. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1958. – 317 с. 33. Шанковський Л. Українська Галицька Армія. – Львів: НТШ, 1999. – 396 с. 34. Якимович Б. Збройні Сили України: Нарис історії. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, “Просвіта”, 1996. – 359 с. 35. Grunberg K., Sprengel B. *Trudne sosiedstwo. Stosunki polsko-ukrainski w X–XX wieku.* – Książka i Wiedza, 2005. – 832 s.

УДК 94(477)“1917/1920”:623.438.5

О.В. Пулим, І.М. Томюк

Львівський військовий орден Червоної Зірки
інститут Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
Національного університету “Львівська політехніка”

НАРОДНИЙ РУХ ОПОРУ ПРОТИ БІЛЬШОВИЗАЦІЇ УКРАЇНИ У 1918–1922 рр.

© Пулим О.В., Томюк І.М., 2006

Висвітлено боротьбу найвідоміших українських повстанських загонів проти більшовицької диктатури на території України у 1918–1922 рр.

The struggle of the Ukrainian rebel troops on the Ukrainian territory against the bolshevik dictatorship in 1918–1922 is described in this article.

Радянська історіографія впродовж десятиліть віднаходила дедалі нові аргументи для того, щоб довести, що робітники і селяни України за покликом і під керівництвом комуністичної партії першими слідом за трудящими масами Росії піднялися на соціалістичну революцію, розгромили сили контрреволюції і встановили радянську владу в Україні. Завдяки перемозі жовтневої революції „Україна вступила на світлий шлях соціалістичного розвитку, зібравши у єдиній державі всі українські землі”.

Сталінська школа фальсифікації привнесла в радянську історіографію не тільки багато неправди, міфів і замовчувань, а й своєрідний тріумф переможців. Тих, хто вважав інакше, оголошували буржуазно-націоналістичними фальсифікаторами, не спроможними досягнути наукові принципи історичного дослідження, і зовсім не сприймали як істориків. Згідно з офіційною ідеологією української революції не було, а переможному руху радянської влади чинили опір куркульські банди, які організовували збройні „антирадянські куркульсько-есерівські буржуазно-націоналістичні заклоти”.

В останньому енциклопедичному виданні радянських часів, присвяченому громадянській війні, відмічено: „У 1919–1920 роках хвиля бандитизму охопила Україну. Намагаючись досягти в основному політичну мету, він був однією з найбільш загострених форм прояву дрібнобуржуазної контрреволюції. Такий політичний бандитизм використовувався ворогами радянської влади для зриву громадянських і військових заходів Радянського уряду, дезорганізації тилу Червоної Армії і виявлявся в організації масових заворушень, підпалах та висадженні у повітря складів, вбивствах